AHMED RASİM'İN İBRAHİM MÜTEFERRİKA VE MATBAACILIK ÜZERİNE YAZDIKLARININ İNCELENMESİ

Yaşar A. Tonta *

GİRİŞ

Bu çalışmanın amacı, varolan bilgi ve düşüncelerin kitleselleşmesinde en önemli etmenlerden birisi olan devingen (müteharrik) harfli matbaanın Türkiye'ye girişi konusuyla ilgili olarak, özelde Ahmed Rasim'in *Osmanlı Tarihi* adlı eserinde yazmış olduğu "İbrahim Müteferrika ve Matbaacılık" adlı makalesini değerlendirmek, genelde konuyla ilgili basılı kaynaklardan yararlanarak Ahmed Rasim'in yazdıkları çerçevesinde Müteferrika ve matbaacılık konusunu incelemektir.

Bilindiği gibi, yazının bulunuşuyla birlikte yazı malzemesi de hızla değişmiş ve kâğıt bulunmuştur. İ.S. I. yüzyılda Çinliler tarafından bulunduğu sanılan kâğıt, o zamana değin elde edilen bilgi birikimini kayda geçirmekte kullanılmıştır. Böylece, mevcut bilgi deformasyona uğramaksızın kuşaktan kuşağa aktarılabilmiştir.

Yazıda mekanizasyon devingen harfli matbaanın bulunuşuyla sağlanmış, Müteferrika'nın da değindiği gibi, bir cilt yazma zahmetiyle binlerce cilt doğru yazılmış eser elde edebilme olanağı doğmuştur.

Çalışmamızda, matbaanın Türkiye'ye girişi genel hatlarıyla incelenmektedir. Ahmed Rasim'in makalesinde ilk basılan eserlere kısaca değinildiğinden Müteferrika Matbaası tarafından basılan eserler konusunda ayrıntılı bilgi verilmemiştir. Yazı kaleme alınırken "kesin anlatım" yerine "deneyimci anlatım" yeğlenmiştir. Bu durum, İbrahim Müteferrika ve Matbaacılık konusunda aydınlatılması gereken birçok husus olmasından kaynaklanmaktadır. Hatta, çok kesin bir yargı olmakla birlikte konuyla ilgili olarak Niyazi Berkes şunları söylemektedir: "... basılı Osmanlı kaynaklarında İbrahim Müteferrika üzerine orijinal kaynaklı hiçbir bilgi yoktur; arşivlerdeki bilgilerin hiçbiri de incelenmemiştir."[1]

AHMED RASİM : YAŞAMI VE YAPITLARI

İstanbul'da doğan yazar gazeteci ve tarihçi Ahmed Rasim (1864–1932), çocukluğunu akraba ve yakınlarının koruyuculuğu altında geçirmiştir. Darüşşafaka'yı birincilikle bitirdikten sonra bir süre devlet memurluğu yapan Ahmed Rasim, Ahmed Midhat Efendi'nin teşvikiyle basın yaşamına atılmıştır. Çeşitli gazetelerde makale, söyleşi, şiir ve çevirileri yayımlanmış, 1927 yılında da milletvekili olarak Meclise girmiştir.

(*) Araştırma görevlisi, H.Ü. Kütüphanecilik Bölümü

(1.) N.Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, İstanbul, 1978. s. 51

Ahmed Rasim'in toplam 140 kadar yapıtı vardır. İstanbul yaşamını anlatan öykü ve romanları, duygusal aşk öyküleri, çeşitli konularda yazdığı fen kitapları ve çevirileri de olan yazarın yapıtlarından bazıları şunlardır: *İlk Sevgi* (1891), *Güzel Eleni* (1892), *Meyl-i Dil* (Gönül Kayması) (1892), *Mektep Arkadaşım* (1895), *Nâkâm* (meramına Eremeyen) (1898), *Askeroğlu* (1899).

Ahmed Rasim Meşrutiyetten sonra tarihsel konuları da işleyerek ortaokullarda (idadi) okutulmak üzere dört ciltlik *Resimli ve Haritalı Osmanlı Tarihi*'ni (1910–1912) yazdı. Bu yapıtın asıl değeri "faide" başlığı altında verilen dipnotlardır. Sayfanın yarısını kaplayan bu dipnotlarda eski devirlerin gelenek-göreneklerine, askeri ve yönetimsel örgütlenmesine ve tarihsel terimlere ilişkin bilgiler verilmektedir. Nitekim çalışmamıza temel olan "İbrahim Müteferrika ve Matbaacılık" adlı makale de ikinci cildin 811-819. sayfalarında yer alan 186 numaralı "faide" de bulunmaktadır. Adı geçen makale metin incelemesi yöntemiyle aşağıda verilmektedir.

İBRAHİM MÜTEFERRİKA VE MATBAACILIK

"Osmanlı hizmetine dahil olan Macarlardan iki zat iki büyük hizmetle sairlerinden serfiraz olmuşlardır (diğerlerinden üstün tutulmuşlardır). Bunlardan biri topçu Urban, diğeri matbaacı İbrahim Müteferrika'dır.

"Urban kendi arzusu ile Türklerin yanına gelip Fatih Sultan Mehmet zamanında Osmanlılara ilk büyük topları döktü. İstanbul fethinde şehrin duvarlarında rahneler (büyük delikler) açan cesim toplar Urban Usta'nın maharetiyle meydana gelmiştir.

"İbrahim Müteferrika kendi arzusu ile değil vukuatın ilcâsıyla Osmanlı hizmetine girmiştir. Müşarunileyh (adı geçen) Hıristiyanlık mezahibinden *Kalvinist* mezhebinde fakir bir Macar aileye mensup olan 1085'te Macaristan'ın şark tarafında kâin *Kolojvar* şehrinde doğmuştur. 1104 senesinde Orta Macar Kralı *Tököli Bey* Osmanlı ordusuyla müttefikan (birlikte) Nemçe aleyhine vuku bulan muharebede İbrahim Müteferrika esir düşmüş. Fidye-i necat (kurtulmalık) veremediği için 1106'da İstanbul'a getirilip burada esir olarak satıldı. Hin-i esaretinde (köleliği sırasında) kaba, zalim bir adamın eline düşerek köleliğe adem-i tahammülüne binaen (köleliğe tahammül edemeyerek) İslâm olarak İbrahim tesmiye olundu (adlandırıldı).

"İbrahim Efendi *Risale-i İslâmiyye* namı altında bir kitap te'lif etmiş.idi. Kitabın muhteviyatı din-i İslâmı müdafaaya münhasır makalât-ı ilmiyyeden (bilimsel makalelerden) olmağla bilâhare sadrazam olan Damat İbrahim Paşa'nın nazar-ı dikkatine çarpmış ve mumaileyhi (adı geçeni) himayesine almıştır." [2]

Ahmed Rasim'in makalesinin başından yaptığımız bu alıntıdan sonra verilen

(2) Ahmed Rasim, *Osmanlı Tarihi* Cilt II, İstanbul: Şems Matbaası, 1326–1329 ss. 811-812.

bilgilere kısaca bir göz atalım; Ahmed Rasim, Müteferrika'nın kendi isteği dışında müslüman olduğunu, Kalvinci bir aileye mensup olup H. 1085'te Kolojvar'da doğduğunu; Osmanlı ordusu ile yapılan savaşta esir düştüğünü ve kurtulmalık veremediği için İstanbul'a getirilip köle olarak satıldığını, köleliğe tahammül edemediği için de İslâmiyeti kabul ettiğini yazmaktadır. Yazar, Müteferrika'nın *Risale-i İslâmiyye* adlı İslâm dinini savunan bilimsel makaleler içeren bir kitap yazdığını ve yazdığı bu kitapla da sadrazamın dikkatini çekerek himayesine girdiğini de eklemektedir. Bu konuda araştırma yapanlar *Risale-i İslâmiyye*'nin İslâm dinini savunmak için yazılmış bir kitap olduğu konusunda birleşmektedirler. Oysaki, söz konusu kitabın İslâmiyeti savunan bir eser olmadığı Niyazi Berkes'in çalışmaları sonucu ortaya çıkarılmıştır. Berkes şunları söylemektedir:

"Gerçekte bu eser ne İslâmlığın savunmasıdır, ne de İslâm bilimleri üzerine yazılmış bir eserdir. (...) Bu eser Katolikliğe, papalığa ve teslis inancına hücüm eden bir polemiktir. Asıl önemli yanı bize İbrahim'in aslında sanıldığı gibi Kalvinist olmadığını göstermesindedir. Bunu öğrendiğimiz zaman İbrahim'in Türklere karşı Avusturya ordusunda savaştığına, kölelik yüzünden müslümanlığa geçtiğine inanmak güçleşir.[3]"

Berkes, *Risale-i İslâmiyye* hakkında daha geniş bilgi verdiği 20 numaralı dipnotta yazmanın kendisinde bile *Risale-i İslâmiyye* adının geçmediğini; bu adın bir katalogcu tarafından rastgele verilmiş bir ad olduğunu söylemektedir. Dahası, "İslâmlığı bilmeyen bir kişi olmayan İbrahim'in Katolik Habsburg'ların yönetimi altında yaşamaktansa Osmanlılığa geçerek müslüman olduğu apaçıktır"[4] sözleri de Berkes'e aittir.

Berkes'in verdiği bu bilgilere dayanarak Ahmed Rasim'in değindiği (Müteferrika'nın Kalvinci bir aileye mensubiyeti, kurtulmalık veremediği için köle olarak satılışı, köleliğe dayanamadığı için müslüman oluşu, *Risale-i İslâmiyye*'nin "din-i İslâmı müdafaaya münhasır" bir eser olduğu, ve yine aynı kitap dolayısıyla Müteferrika'nın Damat İbrahim Paşa'nın himayesine girmesi vd.) ansiklopedik bilgilerin gerçeklerle bağdaşmadığı görülmektedir. Sait Maden'in deyişiyle, bu ansiklopedik bilgiler şimdiye dek bu konuda araştırma yapanların biraz eksik biraz fazla kullana geldikleri bir "ortak mal" durumundadır.[5]

Tarihsel bilgi açısından bu dönemlerdeki dinsel gelişmelere de kısaca değinmek gerekmektedir.

XVIII. yüzyılda Batı Avrupa Hıristiyanlığı birkaç mezhebe bölünmüştü. (Katolik,

---

(3). Berkes, *a.g.y.*, s. 52

(4). *a.y.* s. 53

(5). Sait Maden, "İbrahim Müteferrika İçin Bir Yeniden Değerlendirme Çalışması, "*Milliyet Sanat Dergisi* Yeni Dizi No. 1, (Şubat 1980), s. 87

Luterci, Anglikan). Kalvincilik de bu mezheblerden birisidir. Hıristiyan dininde görüle bu klikleşme o zamana değin herkesçe kabul edilen "tek ve mutlak bir gerçek fikri" üzerinde olumsuz etki yaptı. Dinsel savaşımlarda birçok kan aktı. Ama zıt mezheplerin birarada yaşaması gerektiği düşüncesinin gelişmesine de katkıda bulundu. Bu arada, tek ve mutlak bir gerçek fikrini devam ettirmek isteyenler Unitarizmi kurdular. Müteferrika Kalvinci değil, tersine Unitariusçudur. Unitarizmin İslâm dinine yakın bir doktrin oluşu, genelde tektanrıcılığa dayanması Müteferrika'nın zor yoluyla müslüman olmadığına da bir kanıt olabilir. Çünkü, kilise bağnazlığına karşı çıkan, din ve inanç ayrımını, her türlü düşünce özgürlüğünü savunan, diğer bilim dallarıyla yakından ilgilenen, kısacası sözcüğün tam anlamıyla tam bir entelektüel olan Müteferrika'nın İslâmiyet konusunda da bilgisi olması beklenir. Ayrıca, Unitarizmin kurucusu olan Michael Servetus'un (1511-1553) Unitariusçuların inançlarını yaymak için Kur'an'ı tanık göstermesinin Müteferrika'yı da etkilemiş olabileceği kuşkusuz düşünülmelidir.

Kalvincilikle Unitariusçuluğun birbirlerinin tam karşıtı doktrinler olduğunu belirtmek için Michael Servetus'un diri diri yakıldığını da eklemek gerekmektedir.

Ahmed Rasim'in konu üzerine yazmış olduğu makaleden yaptığımız alıntıları kaldığımız yerden sürdürelim:

"1128'de Avusturya ile zuhur eden muharebede Belgrat'ta içtima eden Macarlara tercümanlık vazifesiyle memur olarak (1129) Orta Macar Kralı meşhur Rakoçi de Dersaadet'e gelmekle İbrahim mumâileyh yanında kalmıştır. Hatta Rakoçi'nin Tekfur dağında ikameti esnasında dahi İbrahim Efendi'yi beraberinde bulmuş ise de ekser vaktini İstanbul'da Sadrazam İbrahim Paşa nezdinde geçirmiştir. Macar efazılı müverrihinden (erdemli tarihçilerinden) olan Doktor Karaçun Efendi bunları yazdıktan sonra diyor ki:

' Sadrazam Osmanlılar arasında ulûm ve fünûn ile Avrupa medeniyetinin taammüm ettirilmesi (genelleştirilmesi) arzusunu ibraz ve izhar etmekte idi. Fransa Sefaretinden avdet eden Yirmisekiz Mehmed Çelebi ile oğlu Said Efendi - ki bilâhare sadrazam olan Said Paşa'dır – İbrahim Paşa'yı teşvik ederlerdi.

'İbrahim Efendi bu maksuda nâil olmak için Sadrazama bir matbaa teşkil ve tesisi hakkında müracaat etti. Sadrazam tasvip edip icrasını emreyledi ve bu husus için İbrahim Efendi'ye kifayet miktarı para dahi verdiğinden İbrahim Efendi Viyana'dan hâkkâklar ile hurufat dökmecileri ve matbaacıları getirip işe başlamak istedi. Ama gayrı me'mul mümânaata uğradı (beklenmeyen engellerle karşılaştı)' "[6]

Alıntıdan da anlaşılacağı üzere Ahmed Rasim kaynak olarak Karaçun Efendi'den yararlanmıştır.

---

(6). Ahmed Rasim, *a.g.y.* ss. 812–814

Doğal olarak İbrahim Müteferrika Osmanlı sınırları içinde yaşamaya başladıktan sonra çeşitli kademelerde birçok görev yapmıştır. Başarılı hizmetleri dolayısıyladır ki kendisine "müteferrika"lık görevi verilmiştir.

Bilinen o ki, İbrahim Müteferrika Osmanlı hizmetine girmezden çok önceleri basma sanatını tanımaktadır. Berkes, Müteferrika'nın hangi nedenlerle matbaayı tanımış olabileceğini şöyle anlatmaktadır.

"Erdel ve Macaristan, Orta Avrupa'da matbaacılığın çabuk yerleştiği yer olmuştur. Osmanlı tarihçisi Peçevi'nin doğum yeri olan Peç şehrinin başlıca kilisesi 1570 de Unitarius akidesini kabul etmişti. Bir yüzyıl sonra o zamanın en tanınmış harf dökümcüsü ve basımcısı olan Misztotfakulu Mihail Kiss, Kolojvar şehrinde 1689 da o zamanın en önemli Unitarius basımevini kurmuştur. Orada, İbrani, Ermeni ve Gürcü harfleri döken bu adam bastığı kutsal kitap metni dolayısıyla Kalvinistlerin hücumuna uğramıştı, İbrahim Müteferrika daha Türk olmazdan önce basma zenaatını değilse bile basımevini yakından bilen bir kişi idi. Yirmisekiz Çelebi Mehmet Efendi ye basımevi açılması fikrini o getirmiştir."[7]

Kaldı ki, Selim Nüzhet Gerçek'e göre Müteferrika daha 1719-1720 yıllarında şimşir üzerine kazılmış olan 19x48,5 cm. boyutunda bir harita basmış ve altına da şu notu düşmüştür: "Benim devletlu efendim eğer fermanınız olursa dahi büyükleri yapılır. Sene 1132."[8] Ki bu tarih 1719'a karşılık gelmektedir. Oysa Said Efendi'nin Paris'ten dönmesi 1725 yıllarına rastlamaktadır ve Müteferrika bu sırada Karadeniz haritasını basmakla meşguldür. Osman Ersoy da eserinde,[9] Müteferrika'nın Said Efendi'den önce matbaa işleri ile ilgilendiğine dair bulduğu bir belgeden söz etmektedir.

Bu durumda, matbaa açılması fikrinin Said Efendi'ye Müteferrika tarafından açılmış olabileceği düşünülebilir. Eğer Said Efendi'nin matbaanın kurulmasında bir rolü olduysa – ki olmuştur – bu rol: 1) Matbaanın açılması için gerekli sermayenin Said Efendi tarafından bulunması; 2) Said Efendi'nin (devlet kademesinde iyi bir yerde görevli olmasından dolayı) bürokratik engellerin aşılmasında "yardımcı olma," "torpil" görevini üstlenmesi şeklinde gerçekleşmiş olabilir.

---

(7). Berkes, *a.g.y.* s. 57

(8). Selim Nüzhet Gerçek, *Türk Matbaacılığı I; Müteferrika Matbaası*, İstanbul 1939. s. 34. (Eserin vesikalar bölümünde Marmara Denizi Haritasının klişesi faksimile olarak vardır.)

(9). Osman Ersoy, *Türkiye'ye Matbaanın Girişi ve İlk Basılan Eserler*, Ankara, 1959 s. 31

Ahmed Rasim Karaçun Efendi'yi kaynak göstererek Müteferrika'nın Sadrazama matbaa kurulması konusunda baş vurduğunu; Sadrazamın bu başvuruyu onaylayarak kurulmasını emrettiğini ve dahası, bu iş için Müteferrika'ya yeterli miktarda para bile verdiğini kaydetmektedir. Ancak, ne Sadrazamın matbaanın kurulmasını emrettiği ve ne de bu husus için Müteferrika'ya yeterli miktarda para verdiği belgelendirilmemektedir.

Hâkkâkların ve hurufat dökmecilerinn nereden getirildiği konusunda, yapılan araştırmalarda çok değişik görüşler ortaya atılmıştır. Ahmed Rasim'in kaynak gösterdiği Karaçun Efendi hâkkâkların ve hurufat dökmecilerinin Viyana'dan getirtildiğini; Selim Nüzhet Gerçek Lork'a dayanarak "İstanbul" da isaga edildiğini"(kalıba döküldüğünü), [10] Necip Asım harfleri dökenin Araboğlu adında bir Ermeni olduğunu, [11] Carleson ise harflerin ehliyetli Alman ustalarınca döküldüğünü iddia etmektedirler. [12] Osman Ersoy da elindeki belgelere dayanarak harflerin İstanbul'da döküldüğü ve yapılması mümkün olan bütün materyalin İstanbul'da yapıldığı sonucuna varmaktadır. [13]

Hâkkâk ve hurufat dökmecilerinin Viyana'dan getirtildiği hususuna olumlu yönden yaklaşılacak olursa şunlar söylenebilir: Avusturya ve İtalya o devirde matbaacılığın en fazla geliştiği ülkeler durumundaydı. Eğer Viyana'da Arap harfleriyle basımcılık daha ileride idiyse, belki de bu nedenle hâkkâklar ve hurufat dökmecileri Viyana'dan getirtilmiş olabilir. Ancak bu olasılık çok zayıf görünmektedir.

Öte yandan S.N. Gerçek,Müteferrika'nın kitap basma izni almak için verdiği dilekçenin çok güzel olan nesih yazıları ile ilk basılan eserlerin yazılarının birbirine benzemesinden dolayı harflerin İstanbul'da dökülmüş olabileceğini söylemektedir.[14]

Şu da bir gerçek ki, İstanbul halkı matbaayı çok önceki tarihlerden beri tanımaktadır. Çünkü, o devirde İstanbul'da azınlıklar tarafından kurulmuş ve faaliyette olan matbaalar bulunmaktadır. [15] Ersoy'a göre ilk Türk matbaası kurulurken azınlıklardan yardım görülmüştür. Ersoy bu tezini şöyle desteklemektedir:

---

(10) Gerçek, *a.g.y.* s. 60

(11) Ersoy, *a.g.y.* s. 35

(12) Edvard Carleson, *İbrahim Müteferrika Basımevi ve Bastığı İlk Eserler*, Yayına Hazırlayan: M.Akbulut, Ankara 1979.

(13) Ersoy, *a.g.y.* s. 35

(14) Gerçek, a.g.y. s. 60.

(15) İstanbul'da kurulan Musevi, Ermeni ve Rum matbaaları konusunda S.N. Gerçek in eserine bakılabilir. (s.26) Ayrıca, matbaanın yayılmasıyla ilgili olarak bkz. Ersoy, *a.g.y.* Ek I.

"... İbrahim Müteferrika tarafından verilen istidanın ortalarındaki bir paragrafta matbaa işlerinden anlayan edavat ve âlât ve mühimmat san'atında mahir yona adlı bir Yahudinin yardımından bahsedilmektedir." [16]

Ahmed Rasim daha sonra makalesine şöyle devam etmektedir:

"Bu memlekette tarik-i ilmiyye ricali zînüfuz olmakla (bilim adamları etkin olmakla) bu ihtirâ-ı cedide (yeni buluşa) bir türlü cevaz (izin) vermediler. Matbaanın müslümanlar arasında isti'mal olunmamasını (kullanılmamasını) Sadrazama alettekrar (tekrar tekrar) arz ettiler. Ve lüzumundan fazla kitapların meydan-ı tedavüle vaz' edilmesi ile (dolaşıma konulması ile) asayiş-i umumi (genel düzen) ve muamelât-ı diniyyeye (dinsel işlemlere) ihtirâ-ı mezkurun (adı geçen buluşun) tehlikeli olacağını zikreylediler." [17]

Sait Maden'e göre Ahmed Rasim yukarıdaki bilgileri De Saussure'dan alarak vermektedir. Sait Maden, De Saussure'un bir süre Tekirdağ'da Rakoçi'nin yanında bulunmuş bir Macar soylusu olduğunu, bu arada Müteferrika ile de tanışmış olabileceğini, fakat verdiği bilgilerin belli tarihlerden ve belgelerden yoksun olduğunu kaydetmektedir. [18] Bu nedenle de De Saussure'a pek güvenmemek gerekmektedir. Dikkati çeken diğer bir nokta da, De Saussure'un, matbaanın bulunuşunun üzerinden üç yüzyıla yakın bir süre geçmesine karşın, matbaadan hâlâ "ihtirâ-ı cedid" diye söz etmesidir.

Yukarıdak paragrafta, matbaanın işler hale geçmesiyle birlikte gereğinden fazla kitapların piyasaya çıkmasıyla genel düzenin ve dinsel işlemlerin bozulacağından söz edilmektedir. Ancak gereğinden fazla kitapların ne şekilde zararı dokunacağı konusunda ne yazık ki ayrıntılı bilgi verilmemiştir. Dolayısıyla basılacak kitapların nasıl zararlı olacağı anlaşılmamaktadır.

Ahmed Rasim, matbaaya karşı çıkılmasıyla ilgili olarak makalesinde şu satırlara da yer vermektedir.

"İstanbul'da o zamanlar yüzlerce adamın maişeti (geçimi) yalnız kitapların istinsahı (çoğaltılması) ve yazısı olmayanların mektuplarını yazmak hususuna münhasır idi. Bunlar da matbaanın küşadından (açılmasından) mutazarrır (zararlı) olacaklarından ve medar-ı maişetlerini (geçim yollarını) kaybedeceklerinden haif olduklarından (korktuklarından) hoşnut olmadılar. Bunlar Sadrazamın matbaayı iltizam ettiği-

(16) Ersoy, *a.g.y.* s. 35
(17) Ahmed Rasim, *a.g.y.* s. 814
(18) Maden, *a.g.m.* s. 87

ni (gerekli bulduğunu) görünce güya dini mübinin (İslâm dininin) muhafazası bahanesi ile avamı matbaa aleyhine teşvik etmeğe başladılar. Fiilen biraz patırtı ve çok dedikodu oldu. Artık bunlarla taraftarlarını teskin etmek için müsâg-ı şer'iyi mutazammın fetva-yı şerife olmadıkça (dinsel izni içeren fetva olmadıkça) hiçbir kitabın tab'olunamayacağını vaad ettiler. Ve bu veçhile matbaa 1139 senesinde İbrahim Efendi'nin kendi evinde işe başladı."[19]

Geçimlerini kitapların çoğaltılmasından ve mektup yazmaktan sağlayan birçok kimsenin matbaanın faaliyete geçmesinden hoşnut olmayacakları açıktır.Nitekim kitap esnafı da elikolu bağlı durmamıştır. Bu arada bir de gösteri yapmışlardır. Gösterinin yapıldığı tarih hakkında kesin bir bilgi olmamakla birlikte, inceleyebildiğimiz kaynakların tümünde böyle bir olayın meydana geldiği doğrulanmaktadır. Selim Nüzhet Gerçek'e göre hattatlar ve esnaflar "kâğıt ve kalemleri âlât ve edavât-ı kitabeti bir tabuta koyarak bir cenaze alayı" düzenlemişlerdir. Ancak bu gösteriye katılanlar "biraz patırtı ve birçok dedikoduya sebebiyet verdikleri halde sonraları sükûnet" bulmuşlardır.[20]

Jale Baysal da *Müteferrika'dan I. Meşrutiyete Kadar Osmanlı Türklerinin Bastıkları Kitaplar* adlı eserinde Patrona Halil İsyanı sırasında Sadrazam Damat İbrahim Paşa'nın öldürülmesine karşın basımevinin kırılıp dökülmeden sağlam kalmış olduğuna dikkati çekerek, söz konusu düşmanlığın geniş halk kitlelerini etkilemediğini vurgulamaktadır. Bu düşmanlığın halk kitlelerini etkilememesine neden olarak da, toplumun basılı kitapla fazla ilgilenmediğini; bir yüzyıl boyunca basılan kitapların sayısının 180'i geçmediğini ve Müteferrika öldüğünde terekesinde bastığı kitaplardan birçoğunun satılmadan kaldığını göstermektedir.[21]

Toplum bilimciler kültürün maddi unsurlarının toplumsal yaşamı belirleyici olduğunu savunmaktadırlar. Nesnel koşullar gerektirmedikçe dışarıdan alınan kültürel yenilikler toplumsal yaşamda benimsenememektedir.Başka bir deyişle, ne zaman ki toplum matbaaya gereksinme duymuş ve bu yeniliği benimsemeye hazır hale gelmiş, ondan sonra matbaa kurulabilmiştir.

Kuşkusuz matbaanın kurulmasındaki gecikmede birtakım sosyo-ekonomik nedenler rol oynamıştır. Bir başka neden olarak da Berkes, Osmanlı devlet sistemine özgü lonca sınırlamalarını örnek göstermektedir.[22] Oysa Türklerle yanyana yaşayan, ama zenaat ve ticaretle uğraşan Rum, Ermeni ve Yahudi azınlıklar matbaanın bulunu-

---

(19) Ahmed Rasim, *a.g.y.* s. 815

(20) Gerçek, *a.g.y.* s. 59

(21) Jale Baysal, *Müteferrika'dan I. Meşrutiyet Kadar Osmanlı Türklerinin Bastıkları Kitaplar*, İstanbul 1968. ss. 13-14.

(22) Berkes, *a.g.y.* s. 60

şundan hemen sonra matbaa kurmuşlardır. Bunda, Osmanlı yönetiminde yaşayan azınlıklara gösterilen hoşgörünün büyük bir payı olsa gerek. Yoksa bazı araştırmacıların savunduğu gibi, Osmanlı devlet yönetimi dinsel nedenlerle matbaanın girişini geciktirmek gibi bir dekadansa uğramamıştır, kanısındayız. Sözün özü, müslüman toplum o devirlerde kitaba değil, fakat basılı kitaba gereksinim duymamaktadır.

Şeyhülislâmın fetvası "avamı matbaa aleyhine teşvik" eden kimseleri yatıştırmak ve adı geçen gösteriyi önlemek için çıkartılmıştır, kanısındayız. Fakat fetvada dinsel kitapların basılamayacağına ilişkin herhangi bir hüküm bulunmadığı hususu, fetvanın *Van Kulu* sözlüğündeki suretinden yararlanılarak ortaya çıkarılmıştır. [23]

Ahmed Rasim'den yaptığımız alıntıda, esnaf tarafından yapılan gösteriye ulemadan bazı kimselerin de katıldığından söz edilmektedir. Hiçbir bilim adamının bilimsel araştırmalara geniş boyutlar kazandıracak böyle bir girişimin (Türkiye'de Türkçe yayın yapacak bir matbaa kurulması girişiminin) karşısında olabileceğini düşünmek mümkün görünmemektedir. Matbaa, başta da belirttiğimiz gibi, düşüncelerin kitleselleşmesinde önemli rol oynamaktadır. Gerçek bilim adamının da yaptığı düşünsel üretimi ne kadar çok kimseye yayabilirse kendisini o kadar başarılı sayması gerekir.

Ahmed Rasim'in verdiği bilgileri aktarmaya devam edelim :

"Ulûm ve fünûnun ve her nev'i efkâr-ı medeniyyenin sür'at-ı intişarına (her türlü uygar düşüncelerin hızla yayılmasına) hizmet etmiş olan ihtiraat-ı mühimmeden (önemli buluşlardan) biri de matbaacılık dediğimiz *'san'at-ı tıbaat*(basım sanatı) dır. Bu sanat'atı ilk icad eden Guttenberg namında Harlem şehri ahalisinden bir zattır. Tarih-i icadı 844 sene-i hicriyye ve 1440 sene-i milâdiyyedir. Fakat bizdeki tarih-i icadı pek sonradır.

"Osmanlılarda huruf-u arabiyyeyi (arap harflerini) san'at-ı tıbaata tatbik ve ilk tesis edenler bilâhare mesned-i sadarete irtika (en yüce makama yükselen) ve 1170 tarihinde dâr-i beka olmuş (ölmüş) Said Mehmed Paşa ile Dergâh-ı Ali kapıcıbaşılarından Müteferrika İbrahim Ağa'dır. Kibar-ı hâcegân-ı divan-ı hümayundan (divan-ı hümayun efendilerinin büyüklerinden) Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi sefaretle Paris'e izam olunduğu (gönderildiği) zaman mahdumu (oğlu) Said Efendi'yi de kethüdalık hizmetiyle maiyetinde götürmüş idi, Said Mehmed Efendi'nin bu seyahatte

(23) Hidayet Yavuz Nuhoğlu, "Müteferrika Matbaasının Kurulması İçin Verilen Fetva Üzerine," *"Türk Kütüphaneciler Derneği Basım ve Yayıncılığımızın 250. Yılı Bilimsel Toplantısı 10-11 Aralık 1979, Ankara Bildiriler*, Ankara, 1980 ss. 119-126.

en evvel nazar-ı dikkatini celbeden şey Paris'in matbaaları oldu. İstanbul'a avdetinde (dönüşünde) müşahedâtını (gözlemlerini) ve bu bâbdaki efkârını (bu konudaki düşüncelerini) Müteferrika İbrahim Ağa'ya anlattı."[24]

Burada biraz duralım ve bir-iki noktaya değinelim: Yaptığımız alıntıda matbaanın dışarıdaki "tarih-i icadı" ile bizdeki "tarih-i icadı"nın farklı olduğu söylenmektedir. Dünyanın herhangi bir ülkesinde yapılan yeni bir buluş bilimin evrenselliği yasasına ters düşmeden dünyanın her tarafına yayılır. Bizde yapılan da, matbaacılığın mevcut teknikleri öğrenilerek ülkemizde kendi kitaplarımızın basımı için hizmete sokulmasıdır. Demek istediğimiz, ülkemizde matbaa kurulmadan önce diğer ülkelerde matbaa kurulmuştur ve faaliyettedir. Yoksa matbaa ikinci kez icad edilmemiştir. Ayrıca, 15. yüzyıl sonlarında Osmanlı İmparatorluğu coğrafyasında çalışmakta olan birçok matbaanın olduğu da bilinmektedir.

Öte yandan Said Efendi'nin Paris matbaalarını merakla görmesi ve İstanbul'a dönüşünde gördüklerini matbaa konusuyla ciddi bir şekilde ilgilenen İbrahim Müteferrika'ya anlatması dikkat çekicidir. Bu da, İbrahim Müteferrika'nın matbaayı daha önceden tanıdığını göstermektedir. Nitekim bu savımızı doğrulayan belgeler de bulunmaktadır. Ersoy'un eserinde bu hususla ilgili geniş bilgi verilmiştir. [25] Kaldı ki, bu hususla ilişkili olarak şu soru da akla gelmektedir: Acaba Said Efendi Paris dönüşü gözlemlerini neden bir başkasına değil de Müteferrika'ya anlatmıştır? Demek ki, Müteferrika'nın bu sanatı daha önceden tanıdığı devlet yönetiminin üst kademelerinde görev alan bazı kimselerce de bilinmektedir.

Ahmed Rasim matbaanın kuruluş çalışmalarını da şöyle anlatmaktadır:

"İbrahim Ağa *Vesiletü't-Tıbaa* namıyla bir risale yazarak bunda san'at-ı tıbaatın fevaidini (basım sanatının yararlarını) saydı döktü. Bu (Vesiletü't-Tıbaa) sadrazam-ı zaman olan İbrahim Paşa'ya takdim olundu. Müşarünileyh (adı geçen) Paşa bunun ehemmiyetini takdir ile hemen o devrin ukalâ ve füzelâsından (akıllı ve erdemlilerinden) bir meclis-i meşveret (danışma kurulu) teşkil eyledi. Bunun efkâr-ı ammece (kamuoyunca) mazhar-ı hüsn-ü kabul olması ve kavâid-i şer'i mübine (İslâm dini kurallarına) tatbik ve tevfik ile tesisi için şeyhülislâmdan istiftaya (fetva istenmesine) meclisçe karar verildi. Şeyhülislâm Abdullah Efendi de fetva verdi. Bir de takriz (takdim'ye takdir yazısı) yazdı. Ulemâdan pek çok zevat da takrizler yazdılar.

"*Vesiletü't-Tıbaa* meclis-i meşveretin mazbatası ve fetva ve takrizler ile beraber Sultan Ahmed Salis'e (III. Ahmet'e) arz olunarak bir hatt-ı hümayun ile Said Mehmed Efendi ve şeriki (ortağı) Müteferrika İbrahim Ağa'ya matbaa tesisi ve kitap tab'ı için ruhsat ita kılındı (verildi)."[26]

---

(24) Ahmed Rasim, a.g.y. ss. 815–816. Ahmed Rasim yukarıdaki bilgileri Osman Ferit Bey'in *Nev Sal-i Osmanî* adlı eserinden aktarmaktadır.

(25) Ersoy, *a.g.y.*, s. 31

(26) Ahmed Rasim, *a.g.y.* s. 817

Yukarıya aldığımız iki paragrafta Ahmed Rasim, İbrahim Müteferrika'nın basım sanatının yararlarını anlatan bir risale yazarak zamanın sadrazamı Damat İbrahim Paşa'ya sunduğunu; Sadrazamın *Vesiletü't-Tıbaa* adını taşıyan bu risalenin önemine binaen bir danışma kurulu kurarak şeyhülislâmdan fetva istenmesine karar verildiğini ve şeyhülislâmın da fetva verdiğini yazmaktadır.

Vesiletü't-Tıbaa adlı risalenin bugüne kadar bir yazma nüshası bulunamamıştır. Ayrıca, günümüzde nadir eserler kitap piyasasında baş tarafında adı geçen risale basılı olan *Van Kulu* sözlükleri, olmayanlara oranla daha değerli sayılmaktadır.

Kanımızca *Vesiletü't-Tıbaa* basımla ilgili tüm hazırlıklar tamamlandıktan sonra Damat İbrahim Paşa'ya sunulmuştur.Matbaa konusunda kamuoyu oluşturmak amacıyla yazılmıştır. Ortada matbaa ile ilgili hiçbir hazırlık yokken yazılıp Sadrazama sunulmuş değildir.

Toplandığı iddia edilen danışma kurulunun herhangi bir konu üzerinde karar verme yetkisi bulunmamaktadır.Danışma kurulu böyle bir karar çıkaramayacağı gibi şeyhülislâmı fetva vermeye de zorlayamaz. Şeyhülislâmdan devlet işleriyle ilgili olarak salt padişah fetva isteyebilir.

Kaldı ki, danışma kurulunun böyle bir yetkisinin olabileceğini kabullensek bile söz konusu kararla ilgili mazbata ortada bulunmamaktadır. Verilen bilgilerde ise, danışma kurulunun şeyhülislâmdan aldığı fetvayı kendi karar mazbatasıyla birlikte Sultan III. Ahmet'e sunduğu; padişahın da verdiği hatt-ı hümayun ile Said Mehmed Efendi ile ortağı Müteferrika'nın basimevi kurarak kitap basmalarını onayladığından söz edilmektedir. Bu bilgiler Osmanlı yönetim erkinin yapısına uygun gözükmemektedir. Şöyle ki; danışma kurulu tarafından fetva padişaha sunulmaktadır. Padişah da bu fetvaya boyun eğerek ferman vermektedir. Yani, kararı, fetvayı veren şeyhülislâm onaylamakta, padişah ise uygulamaktadır.Böyle bir durumun Osmanlı yönetiminin hiyerarşik örgütlenişi içerisinde yeri olmayacağı kanısındayız.

Ahmed Rasim makalesinin sonunda Müteferrika matbaasında basılan eserlerle ilgili bilgiler vermektedir.

"Bunun üzerine mümaileyhimaya (adı geçen iki kişiye) edavât-ı tab'iyyeyi (basım araçlarını) ihzar ve ikmal ile ilk Osmanlı matbaasını Sultan Selim civarında İbrahim Ağa'nın hanesinde ve 1140 tarih-i hicriyyesinde tesis ettiler (ki tarih-i icadından üç asır sonda demektir). Bu matbaada 1140'ta ilk basılan kitap meşâhir-i ulemâdan (ünlü bilginlerden) meşhur Vani Mehmed bin Mustafa Efendi'nin *Van Kulu* nam lugatıdır ki *Sıhah-ı Cevheri* ismindeki lugat kitabının Türkçeye tercemesidir.

Bin tane basılmıştır (1141 sene).

İkinci tab' edilen Kâtip Çelebi'nin: Tuhfetü'l – Kibar fi Esfari'l–Bihar nam bahriye tarihidir.

Üçüncü : Terceme-i Tarih-i Seyyah
Dördüncü: Tarih-i Hind-i Garbi El-Müsemma bi Hadis-i Nev.
Beşinci: Tarih-i Timur Gürgân.
Altıncı: Tarih-i Mısru'l-Kadim ve Mısru'l-Cedid.
Yedinci: Gülşen-i Hülefâ.
Sekizinci: Usulü'l-Hikem fi Nizamü'l–Ümem(İbrahim Müteferrika'nın).
Dokuzuncu: Füyûzat-i Mıknatısiyye (keza).
Onuncu : Cihannümâ (Kâtip Çelebi'nin).
Onbirinci: Tarih-i Nâimâ, cild-i evvel.
Onikinci: Tarih-i Nâima, cild-i sâni.

Tarih-i Râşid (cild-i evvel ve sâni)." [27]

Ahmed Rasim'in konumuzla ilgili olarak *Osmanlı Tarihi* adlı eserinde yer alan makalesi yukarıdaki satırlarla son bulmaktadır. Ancak, yazısının sonundaki birkaç çelişkiye de değinmek gerekmektedir.

Müteferrika matbaasında basılan kitapların kaynakçası Ersoy'un eserinde verilmektedir. [28] Ayrıca, adı geçen matbaada basılan ve özellikle resimli olan kitapların ayrıntılı özellikleri hakkında geniş bilgi, konuya grafik sanatının doğuşu açısından yaklaşan Sait Maden'in *Çevre* dergisinde yayımlanan dizi yazısında bulunmaktadır.[29]

Ahmed Rasim, matbaanın faaliyete geçiş tarihiyle ilgili üç değişik tarih vermektedir. İlkinde, "... Ve bu veçhile matbaa 1139 senesinde İbrahim Efendi'nin kendi evinde işe başladı." demektedir. [30] Verdiği bu tarihten birkaç sayfa sonra: "...ilk Osmanlı matbaasını Sultan Selim civarında İbrahim Ağa'nın hanesinde ve 1140 tarih-i hicriyyesinde tesis ettiler" [31] cümlesi bulunmaktadır. Birkaç satır sonra da ilk basılan eser olan *Van Kulu* sözlüğünün basım tarihini yerirken: "Bin tane basılmıştır (1141 sene)"[32] demektedir. 1139, 1140 ve 1141. 1141 tarihi ilk basılan eser olan *Van Kulu*'nun yayın tarihi olarak doğrudur. 1139 ve 1140 tarihlerindeki çelişki diğer kaynaklarda da karşımıza çıkmaktadır. Yukarıda,*Vesiletü't-Tıbaa*'nın matbaa konusunda kamuoyu yaratmak, dilekçe ile fetvanın da herhangi bir tepkiyi önlemek amacıyla ele alındığını ifade etmiştik. Ayrıca, *Vesiletü't-Tıbaa*'nın mevcut nüshalarına da değinmiştik. Bu bilgileri matbaanın kuruluşunu doğru saptamak amacıyla kullana-

(27) Ahmed Rasim, *a.g.y.* ss. 818-819
(28) Ersoy, *a.g.y.* ss. 38-45
(29) Sait Maden, "Başlangıcından Bugüne Türk Grafik Sanatı (2); Müteferrika Dönemi, "*Çevre* Cilt I, No. 2, ss. 83-87; ve : Cilt I, No. 3, ss. 87-90, 1980.
(30) Ahmed Rasim, *a.g.y.* s. 815
(31) *a.y.* 818
(32) *a.y.*

biliriz. *Vesiletü't-Tıbaa*'nın basılı kopyesinin elde bulunmaması; ayrıca, dilekçede örnek nüshaların takdim edildiğinden söz edilmesi bizi, fetvaya dayanan emr-i hümayun alınmasından önce matbaanın kurulmuş ve faaliyete geçmiş olabileceği noktasına götürmektedir. Matbaanın harfler dolayısıyla Avrupa'dan ithal değil, tamamen yerli bir tesis olarak kurulduğu, ve bunun için gerekli olan zaman da göz önünde alınırsa, matbaanın verilen tarihlerden çok daha önceki bir tarihte kurulduğu söylenebilir. Hatta bu tarihi, bir olasılık da olsa, Sait Çelebi'nin Paris'ten dönüşü olarak da düşünmek mümkündür.

Ahmed Rasim, Müteferrika matbaasında basılan eserlerin kaynakçasını verirken, dikkat edileceği üzere *Grammaire Turquie*'ten hiç söz etmemektedir. Bilindiği gibi Müteferrika, *Nâimâ Tarihi'ne* değin bastığı kitapların kolofonunu *Nâimâ Tarihi*' nin sonunda vermiştir. Bu kolofonda *Grammaire Turquie* gösterilmemiştir.[33] Bunun üzerine, Ahmed Rasim'in basılan kitapların listesini *Nâimâ Tarihi*'nde bulunan kolofondan yararlanarak verdiğini bu nedenle de *Grammaire Turquie*'ü listesine almadığını düşünmüştük. Fakat hemen sonra, S.N. Gerçek'in eserinin *"vesikalar"* bölümünü karıştırırken bulduğumuz kolofonun faksimilini inceleyerek, Ahmed Rasim'in basılan eserlerin listesini verirken bu kolofondan yararlanmadığını saptamış bulunmaktayız.

Çünkü kolofonda *Grammaire Turquie* verilmediği halde *Takvimü't-Tevârih* adlı eser *Cihannümâ*'dan sonra, "Takvimü't-Tevârih -li Kâtip Çelebi cild 500" şeklinde verilmektedir. Oysaki, Ahmed Rasim'in verdiği listede *Takvimü't-Tevârih*'in de adı geçmemektedir. Dolayısıyla, listenin hangi kaynaklara dayanılarak hazırlandığı saptanamamıştır.

Ayrıca verilen listede, basılan kaçıncı eser olduğu belirtilmeksizin *Tarih-i Râşid*' in birinci ve ikinci ciltlerinin varlığından söz edilmektedir. Basılan diğer eserler konusunda ise araştırma yapma gereği duyulmamıştır.

Ahmed Rasim'in makalesi hakkında genel olarak şunlar söylenebilir: İncelenen kaynaklar eleştiri süzgecinden geçirilmeksizin olduğu gibi kabul edilmiştir. Bu nedenle de kaynaklarda mevcut bazı çelişkilerin farkına varılamamıştır.

Basımevinin kuruluşu konusunda eldeki belgelere dayanılarak doğrulu kesin olarak bilinen ve fakat Ahmed Rasim tarafından hatalı olarak aktarılan bilgilere de rastlanmaktadır. Örneğin, Ahmed Rasim, De Saussure'dan aktararak, İstanbul halkının çok eskiden beri tanıdığı matbaayı "ihtirâ-ı cedid" diye nitelendirmektedir. İstanbul'da yaşayan Musevi, Ermeni ve Rum azınlıkların 15. yüzyılın sonundan itibaren istanbul'da kitap bastıklarına daha önce değinilmişti. Ayrıca, Avrupa'da basılmış Şark eserlerinin İstanbul kitapçılarında satıldığı ve bunların itibar görmediği de bilinmektedir.

(33) Gerçek, *a.g.y.* s. 84

Keza, Ahmed Rasim'in makalesinde belirttiği gibi, matbaanın kurulmasına Said Efendi'nin düşüncesiyle başlanmadığı hususuna yukarıda ayrıntılı bir biçimde yer verilmişti.

Tarihsel kaynakların iyi değerlendirilememesinden ve yapılan araştırmalarda bilimsel kuşkuculukla hareket edilmemesinden dolayı yanılgılara düşülmüştür. Oysaki, verilen bilgiler o günkü belgelerden sağlanmıştır. Kuşkusuz doğru bilgiler de bu belgelerde bulunmaktadır.

SONUÇ

Ulusal kültür yaşamımızda çok önemli bir yer tutan matbaanın kuruluşu, ülkemizdeki düşünsel gelişmeye büyük bir hız kazandırmış ve toplum eskiye oranla daha fazla ve nispeten daha ucuza kitap okuyabilme olanağına kavuşmuştur.Bu önemli buluşun uygulanmasında aynı zamanda bir bilim adamı olan İbrahim Müteferrika'nın rolü kuşkusuz çok fazladır. Her konuda derin bir bilgiye sahip olan Müteferrika'nın belleğinde daha öğrencilik yıllarında gördüğü basımevi derin izler bırakmış ve olanak bulunduğunda da bu sanatı "icra" etmiştir.

İbrahim Mteferrika devlet kademelerinde üstlendiği görevleri ve matbaacılığı birarada yürütmüştür, kanısındayız. Buna karşın azımsanamayacak sayıda ve birbirinden değerli kitaplar basmıştır. Öyle ki, bastığı eserlerden bir kısmı bugün bile birinci el kaynak olma özelliğini korumaktadır.

Devingen harfli matbaanın ülkemizde faaliyete geçmesiyle birlikte basılan kitaplarda hızlı bir artış olduğu söylenebilir. İlk yıllarda çok yavaş olan bu hız, yazıda mekanizasyonun yararları toplum tarafından görüldükçe artmaya başlamıştır. Hele hele kutsal kitaplara bir zarar gelmediğini ve saygısızlık edilmediğini gören kimseler basılı kitaba daha fazla ilgi göstermişlerdir. Günümüzde Türkiye'de 2500'e yakın sadece gazetenin basılması, matbaanın kültürel gelişmemizde oynadığı rolün en açık kanıtı olarak gösterilebilir, kanısındayız.

KAYNAKÇA

ADIVAR, A. ADNAN — *Osmanlı Türklerinde İlim*, geliştirilmiş 4. bs. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1982. s. 166-170.

AHMED RASİM — *Osmanlı Tarihi*, Cilt II, İstanbul: Şems Matbaası, 1326–1329. ss. 811-819.

BAYSAL, JALE — *Müteferrika'dan Birinci Meşrutiyete Kadar Osmanlı Türklerinin Bastıkları Kitaplar*, İstanbul, 1968.

BERKES, NİYAZİ — "İlk Türk Matbaa Kurucusunun Dini ve Fikri Kimliği," *Belleten* Cilt 26, No. 104, ss. 720–721, 1962.

BERKES, NİYAZİ — *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, İstanbul, 1978.

CARLESON, EDVARD *İbrahim Müteferrika Basımevi ve Bastığı İlk Eserler*, Yayına hazırlayan: Mustafa Akbulut. Ankara: Türk Kütüphaneciler Derneği, 1979.

ERSOY, OSMAN *Türkiye'ye Matbaanın Girişi ve İlk Basılan Eserler*, Ankara, 1959

GERÇEK, SELİM NÜZHET *Türk Matbaacılığı I; Müteferrika Matbaası*, İstanbul, 1939.

KUN, HALASİ "İbrahim Müteferrika," *İslâm Ansiklopedisi, Cilt 5, ss 896–908*

MADEN, SAİT "Başlangıcından Bugüne Türk Grafik Sanatı (2); Müteferrika Dönemi, "*Çevre* Cilt I, No. 2, ss 83-87, Mart–Nisan 1980.

MADEN, SAİT "Başlangıcından Bugüne Türk Grafik Sanatı (3); Müteferrika Dönemi 2," *Çevre* Cilt I, No. 2, ss. 87–90, May-Haz 1980.

SİYAVUŞGİL, SABRİ ESAT "Ahmed Rasim," *İslâm Ansiklopedisi* Cilt I, s. 201.

TÜRK KÜTÜPHANECİLER DERNEĞİ Basım ve Yayıncılığımızın 250. Yılı Bilimsel Toplantısı 10–11 Aralık 1979, Ankara Bildiriler, Ankara, 1980, ss. 119–126.